

POLOŽAJ PISATELJA

Zapis ob smrti Juša Kozaka

Misli, spomini in čustva, ki se porajajo v nas ob nenadni smrti Juša Kozaka, se nikakor ne morejo osredotočiti samo na njegovo čisto literarno delo. Pisateljeva prisotnost v vsem slovenskem družbenopolitičnem in kulturnem dogajanju, še posebej pa njegova angažiranost v času dozorevanja naše revolucije, sta bili tako intenzivni in po svojem značaju tako soosevrstni, da nas zdaj zaposluje predvsem ta družbeno in kulturnopolitični aspekt njegovega žioljenja in dela.

V prvem delu svoje »Lesene žlice« je Juš Kozak večkrat rekel o sebi, da je »pesimist po narabi« in nepoboljšljivo individualist. Priznati moram, da smo se tudi njegovi znanci in prijatelji, kadar smo si hoteli pojasniti to ali drugo njegovo za nas nepričakovano držo ali izjavo, kaj radi zatekli k prav takim izrazom, le da smo jim ponavadi dodajali še ugotovitev: »ta večni skeptik«. Morda vsi ti pojmi sami na sebi danes ne morejo več dobolj plastično priklicati tistih Juševih lastnosti, na katere so merili, vendar pa gre pri tem za takšne prvine pisateljeve osebnosti in njegovega dela, za katere se nam je zdelo, da tvorijo pravzaprav njuno bistvo.

Misel o Kozakovem pesimizmu je možno potrditi s celo vrsto citatov iz njegovih tekstov, kakor spričujejo med drugim tudi sklepne besede v knjigi »Maske«: »Žioljenje je vodnjak in mi smo arestantje, ki z bobnečimi koraki vrtimo kolo in dvigamo vedro, dokler ne omahnemo in pademo na dno.« Pesimizem tega stavka je očiten že na prvi pogled, na njegove prave razsežnosti pa nas posebej opozarja zlasti misel, ki je zapisana nekaj vrstic pred citiranimi besedami: »Vsak gib na zemlji otrpne v maski, čas je njih galerija, le sili, ki žioljenje ustvarja, vesoljni in skrivnostni kakor noč, je ne bo snel noben zemljan.« Človekovo življenje je torej — če zvesto in do kraja sledimo tem mislim — dokončno vklejano v krog nesmisla. Zadnja resnica, temelj bivanja, nam ni dostopna, naša usoda je čista brezizhodnost, iz katere ni mogoče najti poti ne z dejanjem in ne z razumom.

Ob takšni pesimistični viziji pa se v Kozakovem delu pojačljajo še druge in popolnoma drugačne prvine. Pisatelj »Mask« je namreč verjel v novo družbo, v socialistično preobrazbo sveta in se zanjo tudi aktivno boril s peresom in dejanjem. O tem vemo vsi in ni treba, da bi zdaj tu posebej navajal dejstva iz njegovega literarnega, publicističnega in družbenopolitičnega delovanja.

Zaradi tega smemo trditi, da se v Kozakovem delu razodeva neko notranje protislovje, ki ga je možno ponazoriti z najrazličnejšimi for-

mulami, kot so npr.: pesimizem — optimizem, vera — nevera, obup — upanje, moč — nemoč. A vse te formule so preveč abstraktne in prazne, da bi nam bile lahko v pomoč, ko skušamo dojeti resnico in smisel enkratnega, konkretnega dela in žioljenja — to pa tem bolj, ker je bilo to protislovje dir globoke muke in usodne bolečine.

Izbor, vsebino in obseg tega notranjega protislovja bi seveda lahko zanesljivo dognala samo natančna analiza celotnega Kozakovega literarnega in publicističnega dela. Nam pa se zdi, da je to protislovje, sicer v posebni obliki, vendar zelo konkretno udarilo na dan zlasti v njegovih izpovedih v prvi knjigi »Lesene žlice«. O njem govorijo že na videz drobne anekdote, ki jih je pisatelj ohranil v tem tekstu. Tako pripoveduje med drugim tudi, da je leta 1942 v zaporu in v internaciji nenehoma prihajal v spor s svojimi sojetniki, zlasti še z aktivisti OF. Šlo je za vprašanje, kdaj bo konec vojne. Prevladovalo je optimistično prepričanje, da bo fašizem poražen že leta 1942. Kozak je takšna mnenja zavračal in naletel na razmeroma močan odpor: »Ugovarjali so mi in me krstili za pesimista, kar se je pozneje večkrat ponavljalo. Nekdo me je opozoril, da širim defetizem in se moram zaradi discipline podrediti splošnemu mnenju, da bi ne kvaril morale. Ugovarjal sem, da se z neresnico ne vzdržuje morala. Zaradi tega sem si nakopal oznako defetista in pesimista.« In v Gonarsu mu je bilo odločno povedano: »Le pusti ironijo! Včasih je treba tudi resnico zamolčati, če je potrebno... Pomisli vedno, s kom govoriš, ker si dolžan spoštovati disciplino... In zato ti odkrito povem, da me napada prekleta jeza, kadar sediš na pogradu in se predajaš svojemu pesimizmu.«

Navedeni stavki so nasilno iztrgani iz njihovega konteksta in zato sami na sebi ne odkrivajo pravega pomena dogodkov, ki jih opisujejo, ter utegnejo vzbuditi vtis, kakor da gre za dovolj nepomembno epizodo, to še tem bolj, ker si danes ni več lahko predstavljati, kakšen pomen je imelo v letu 1942 vprašanje o koncu vojne. Brž ko pa vse to vključimo v celoto dogajanja in brž ko znamo dojeti težo besede 'disciplina', s katero so nastopali Kozakovi sogovorniki, smemo po vsej verjetnosti sklepati takole: »pesimizem« in »defetizem« sta potiskala pisatelja v spor z okolico. A to ni bil spor s poljubno okolico, marveč je bil to spor s konkretnim potekom same borbe in revolucije. Pravico za takšno trditev nam dajejo tudi izjave s prvih strani »Lesene žlice«. Tu beremo: »Moj odnos do OF je bil nekam čuden. Za sejo 27. aprila, na kateri se je... ustanovila OF, nisem vedel. Čeprav sem živel še ves maj in junij v mestu, nisem izvedel ničesar.« Dodajmo še poročilo o Prežihju, ki je v tem času pisatelju govoril, »da se mora moje razmerje do Partije razčistiti, kar se pa ni izvršilo, čeprav mi je bilo veliko na tem.«

Zdaj je očitno, da ne gre več za droben »disciplinski prekršek« v zvezi s prognozami o koncu vojne, marveč za obsežnejši in trajnejši problem, ne samo za droben spor, marveč za »čuden odnos« in neurejeno razmerje. Pri tem seveda niso odločilne konkretne oblike spora, tega »čudnega odnosa« in neurejenega razmerja, odločilna je zlasti Kozakova reakcija na ta položaj. Iz teh napetosti se je porodila namreč ena sama in neusmiljena obtožba samega sebe, kakor pričajo naslednji odlomki iz »Lesene žlice«: »Nikakor se še nisem mogel živjeti v dejstvo, da sem

stopil na pot, na katero je strahovita borba za svobodo in življenje potisnila slovensko ljudstvo. Iz neke nečimrnosti sem pričakoval zase izjem, čeprav si nisem prav predstavljal, od koga. Individualistično občutje me je še vedno motilo, da bi se tudi osebno podredil spoznanju, da na tej poti ne more in ne sme biti nobene izjeme.« Te besede niso rutinirana samokritika, zato se njihovo logično nadaljevanje glasi takole: »Po drugi strani pa sem si na pogradu sedeč izpraševal vest o storjenem delu in se prikopal do zelo temnih razgledov. Spoznal sem, da je najmanj polovico let zapravljenih, druga polovica pa je rodila le klavrne sadove. Nobenega izhoda nisem zagledal. Če se vse drugo da popraviti, življenje se ne da. V dneh, v kakršnih smo živeli, se mi je zdelo moje življenje še bolj brezsmiselno, kakor bi se morda drugače, ko bi človek ne stal pred tako ostrim sodnikom časa. V takih dneh potrebuje človeštvo velikih resnic, do katerih se nisem prikopal. Danes so potrebni človeku vera, prepričanje in jasen pogled v zakone človeške družbe, jaz pa plavam med njimi kakor pijana mušica.«

Podobnih samoobtožb je v prvi knjigi »Lesene žlice« še več, a že navedeni odlomek nas preseneča zaradi svoje brezobzirnosti in intenzivnosti, ki ne moreta biti nič drugega kot znamenje globoke bolečine. A ta bolečina je v neposredni zvezi s sporom, s tistim »čudnim odnosom« in neurejenim razmerjem, skratka porajala se je v trenutkih iztrganosti iz sveta revolucije. Intenziteta bolečine zaradi iztrganosti pa je seveda le znamenje pripadnosti, pripadnosti revoluciji. Kozakova samoobtožba je tako dosledna in vseobsežna, da nam vsiljuje podobo človeka, ki je izgubil svoj edini svet — in to je bil svet revolucije. Prav zaradi tega pa ta bolečina iztrganosti s posebno lučjo osvetljuje pisateljev položaj, nam pa omogoča, da nekoliko jasneje označimo tisto notranje protislovje, za katero se nam zdi, da je opredelilo velik del Kozakovih tekstov.

Če je bila bolečina ob sporu oziroma ob iztrganosti tako globoka, da je pisatelj začel izgubljati vero v svoje lastno delo, potem je seveda očitno, da temeljni navdih njegovega ravnanja tako po svojem izvoru kakor po svojih intencijah ni mogel biti nekaj izvenrevolucionarnega. Zato je docela očitno, da sta bila »pesimizem« in »defetizem«, o katerih beremo v »Leseni žlici«, samo poskus mirnega, dejstvom ustrežajočega ocenjevanja zgodovinskih dogodkov, iz česar ni težko spoznati, da je šlo v bistvu le za resnico, kakor je videl tudi pisatelj sam. Šlo je torej za resnico, se pravi za tisto človekovo dolžnost in pravico, iz katerih se poraja tudi sam revolucionarni polet. Vztrajanje v »defetizmu« in »pesimizmu« je torej v tem primeru pomenilo vztrajanje pri viru revolucionarnega impulza. Ta misel pa nam lahko pomaga, da nekoliko natančneje opredelimo tudi Kozakov individualizem, njegov skepticizem in kriticizem. To je bil individualizem sredi revolucije, to sta bila skepticizem v odnosu do konkretnega revolucionarnega dogajanja, v odnosu do konkretnih revolucionarnih dejanj. Ker pa so vse te tipično Juševe drže nastajale v območju njegove pripadnosti revoluciji, ker so bile vezane na vir revolucionarnega impulza, so sredi revolucionarnega gibanja ustvarjale ali pa vsaj izsiljevale posebno razmerje, ki ga morda še najlaže popišemo z besedami: kritika revolucije v imenu revolucije, oziroma kritika konkretne revolucionarne akcije v imenu splošnih načel

revolucije. Brž ko pa so se začeli nekoliko določneje pojavljati obrisi tega posebnega razmerja, se je pojavilo hkrati tudi posebno vprašanje: ali se takšna kritika sploh lahko plodno vključi v konkretno revolucionarno akcijo, ali torej lahko ohranja živo zvezo s svojim smislom ali pa je obsojena, da ostane le čista kritika. Če in kolikor je morala ali pa je celo hotela ostajati čista kritika, je morala prej ali slej doživeti bolečino iztrganosti, izgubljala je tla pod nogami in v takšnih primerih se je znašla v položaju, ko je bila sicer dosledno in odločno za revolucijo, a je vendar ostajala izven konkretnega revolucionarnega dogajanja. Očitno je, da je Juš Kozak večkrat skusil prav takšno usodo, o čemer pričajo njegova že navedena poročila s prvih strani »Lesene žlice«, ravno tako pa tudi tale njegova izjava: »Čeprav sem bil ves čas na strani naše borbe, vendarle nisem živel v naši borbi.« Ta izjava sama zase nam sicer vsiljuje predstave in misli, ki gredo daleč preko tistega realnega položaja, ki ga nam hoče posredovati. Če pa jo opazujemo v kontekstu, iz katerega smo jo izrgali, potem se nam zazdi, da dovolj natanko opredeljuje položaj kritike v trenutkih, ko ji ni dano, da bi se kljub zvestobi revoluciji zares in dejavno vključila v konkretno revolucionarno dogajanje.

Kozakovo literarno, publicistično in družbenopolitično delo ima seveda še mnoge druge razsežnosti, situacija, v katero je bil pisatelj postavljen, ima še mnoge druge lastnosti, vendar se ni mogoče ubraniti vtisa, da je bil problem kritične pozicije sredi revolucije eden izmed osrednjih problemov njegovega življenja in dela. Vztrajanje na kritični poziciji je za pisatelja sicer pomenilo vztrajanje pri viru revolucije, pomenilo mu je zvestobo načelom revolucije, v praksi pa se je uveljavljalo kot nihanje med vključenostjo in iztrganostjo. Konkretno oblike tega nihanja, pomen, vrednost in smisel posameznih pisateljevih akcij in reakcij na tej mučni poti, bi lahko opredelila le posebna študija. Zato je možno dodati samo še, da je prinašalo takšno nihanje s seboj veliko nevarnosti, muk in dvomov, uresničevalo se je preko stranpoti, zagat in porazov. O vsem tem glasno priča velik del Kozakovih tekstov, ki nam pripovedujejo, kako je vzel pisatelj nase vsa ta protislovja in nevarnosti, kako je skusil bolečino nihanj, porazov in zagat, kako se je boril z brezizhodnostjo stranpoti, skratka, kako je uresničeval kritično pozicijo, ki je na eni strani pričala o odprtosti naše revolucije, na drugi pa to odprtost po svoje tudi sama omogočala.

Dušan Pirjevec